

Het Kromme-Rijngebied in de oorlog van 1794-1795

Op 1 februari 1793 verklaarde de jonge Franse republiek de oorlog aan onze stadhouder Willem V. Enkele weken later trokken de legers van generaal Dumouriez de zuidelijke Nederlanden binnen. Pas twee jaar later stonden ze (nu onder bevel van generaal Pichegru) aan de overkant van de Lek en de Rijn, klaar om de provincie Utrecht in te trekken over de bevroren rivier. In publicaties over deze periode wordt vrijwel alleen dat laatste feit vermeld: in 1795 trokken de Fransen ons land binnen over de bevroren rivieren. Maar dat gebeurde niet zomaar. En op het moment dat Utrecht ingenomen werd, waren het Kromme-Rijngebied en vrijwel het hele oostelijke deel van de provincie al leeggeroofd. Hoe kon dat terwijl de vijand nog niet was binnengetrokken? In dit artikel kijken we naar de maanden vóór de Utrechtse overgave: het leed van de plaatselijke bevolking, de wanhoop van lokale bestuurders en de eindeloze kolonnes soldaten die door de provincie trokken en een spoor van vernieling en reddeloosheid achterlieten.¹

Achtergrond

Vanaf oktober 1794 werd het Kromme-Rijngebied overspoeld door verschillende legers: Staatse (eigen) troepen, maar vooral ook Britse en Duitse (Hessische en Hannoverse) soldaten, ruiters en artillerie. De inwoners waren overigens wel gewend aan vreemde eenheden die onderdak zochten en meevochten met de eigen legers. Immers, sinds de stichting van de republiek in de zestiende eeuw waren altijd Duitse, Zwitserse en Engelse of Schotse compagnieën ingehuurd in onze oorlogen. Die hadden altijd

gevochten in Staatse (lees: Nederlandse) dienst. En in onze eigen Staatse regimenten vochten ook talloze buitenlanders. Maar in 1794 was de situatie anders: voor het eerst strenden de Staatse en buitenlandse legers tegen een gemeenschappelijke vijand op het grondgebied van onze Republiek der Verenigde Provinciën. Deze oorlog en de gevolgen daarvan voor het Kromme-Rijngebied zijn het onderwerp van dit artikel. Maar voor de achtergrond van deze gebeurtenissen moeten we eerst kort kijken naar de ontwikkelingen op het wereldtoneel in die tijd.

Na de Franse Revolutie in 1789 raakten alle monarchieën rond Frankrijk in verwarring en probeerden op allerlei manieren de macht van de Franse revolutionairen te breken. In september 1792 werd de Franse Republiek uitgeroepen. De afgezette koning Louis XVI werd op 21 januari 1793 onthoofd. Kort daarna werd ook koningin Marie-Antoinette geëxecuteerd. Groot-Brittannië verbrak daarop alle diplomatieke banden met Frankrijk. Op 1 februari 1793 verklaarde de Franse Republiek dan ook de oorlog aan George III, de koning van Groot-Brittannië en diens bondgenoot Willem V, stadhouder van onze Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden. De oorlogsverklaring was niet aan het Britse of 'Nederlandse' volk: die moesten juist 'bevrijd' worden van de aristocratische heersers. Een grote legermacht onder aanvoering van generaal Dumouriez trok op naar de grenzen van de Republiek, door de toenmalige Oostenrijkse Nederlanden. Door deze oorlogsverklaring en aanval werden de Republiek, Groot-Brittannië en Oostenrijk bondgenoten tegen de revolutionaire legers van Frankrijk. Maar ook het Duitse Hessen en Hannover namen deel aan de oorlog. De Britse koning George was tevens keurvorst van Hannover en alle betrokken Europese staatshoofden waren via huwelijk of familie verbonden met elkaar en met de Franse koning Louis XVI. Hiermee was de zogenaamde Eerste Coalitie tegen Frankrijk een feit. Gedurende het jaar 1793 verzamelden Britse, Hessische, Hannoverse, Staatse en Oostenrijkse troepen zich ten

***Raymond Uppelschoten** doet onderzoek naar de periode 1780-1795 in Nederlandse en buitenlandse archieven. Hij verzorgt op verzoek groepswandelingen, begeleid door een patriot of prinsgezind personage, in verschillende steden. Verder verzorgt hij lezingen en publiceert hij over deze periode. Zie www.prinsenvpatriot.nl.

Naam	Titel	Relaties
Willem V van Oranje (1748-1806)	Erfstadhouder van de Republiek der Verenigde zeven Provinciën (1751-1795)	Neef van Wilhelm IX van Hessen-Kassel, neef van George III van Groot-Brittannië
Wilhelm IX (1743-1821)	Landgraaf en keurvorst van Hessen-Kassel (1785-1821)	Neef van George III, neef van stadhouder Willem V
George III (1738-1820)	Koning van Groot-Brittannië en Ierland, keurvorst van Hannover (1760-1820)	Neef van Wilhelm IX van Hessen-Kassel, neef van stadhouder Willem V
Louis XVI (1754-1793)	Koning van Frankrijk (1774-1792)	Zwager (gehuwd met zuster) van Leopold II van Oostenrijk, oom van Frans II van Oostenrijk
Leopold II (1747-1792)	Keizer Heilige Roomse Rijk, koning Bohemen en Hongarije (1790-1792), vader van Frans II	Zwager van Louis XVI van Frankrijk
Frans II (1768-1835)	Keizer Heilige Roomse Rijk, koning Oostenrijk en Hongarije (1792-1835), opvolger van vader Leopold II	Neefje (aangetrouwd) van Louis XVI van Frankrijk

Staatschoufden betrokken bij koalitieoorlog in 1793-95 en hun onderlinge relaties

zuiden van onze grenzen en dreven de Fransen terug op eigen grond.

Dit verbond tussen Britse, Duitse, Oostenrijkse en Staatse troepen moet zowel voor de officieren als de soldaten en eigen bevolking bijzonder geweest zijn. De samenwerking was vooral tot stand gekomen vanwege de banden die bestonden met de Britse koning George III en onze stadhouder Willem V. Maar het gezag van de stadhouder was al jaren tanende. In 1787 was er zelfs een bijna-burgeroorlog uitgebroken om het stadhouderlijk gezag tenminste te hervormen en liefst helemaal omver te werpen. De dreigende revolutie was neergeslagen door Pruisische troepen van de zwager van Willem V (hij was getrouwd met de Pruisische prinses Wilhelmina). In diezelfde tijd vormden ook de andere latere koalitiepartners belangrijke tegenstanders van onze republiek. Tegen de Engelsen vochten we tussen 1780 en 1784 de vierde Engels-Nederlandse oorlog uit, die desastreus zou blijken voor de Nederlandse zeemacht en handel. En de militaire macht van de Oostenrijkers hadden we leren kennen in 1784, toen de keizer van Oostenrijk de vrije doortocht over de Schelde eiste en er enkele schermutselingen plaatsvonden en de republiek een aantal zuidelijke forten verloor. Al met al leek het succes

van de koalitie van oude vijanden minstens twijfelachtig.

Ommezwaai

Tijdens de winter van 1793-94 hielden de koalitielegers en de Fransen zich rustig en namen zij nieuwe posities in. Vanaf april 1794 werd er weer gevochten in de Oostenrijkse Nederlanden. Door een paar strategische fouten ontstond er groot wantrouwen tussen de Engelsen en Nederlanders aan de ene, en de Oostenrijkers aan de andere kant. In de loop van de zomer moesten de geallieerden zich steeds verder terugtrekken. Op 22 juli 1794 trokken de Nederlanders zich bij Baarle terug op het grondgebied van de Republiek. De Engelsen volgden op 25 juli bij Roosendaal. Vanaf dat moment werd de strijd gevoerd in het huidige Brabant.

Op dat moment dringen de berichten over de Franse veroveringen ook door in Wijk bij Duurstede en de dorpen langs de Kromme Rijn. Of liever gezegd, op de kansels van de dorpskerken. Op verzoek van de Staten Generaal en de Staten van Utrecht wordt al sinds februari 1793 in de kerken maandelijks gebeden voor het behoud van het vaderland. Het is aan de stads- en dorpsbesturen om die zogenaamde bedestond

Willem V Batavus (1748-1806), Prins van Oranje, Vorst van Nassau-Dietz, erfstadhouder van de Republiek der Verenigde Nederlanden (1751-1795) (bron: Wikipedia)

verder invulling te geven. In Wijk bij Duurstede wordt de maandelijks biddag bijvoorbeeld gewoon verschoven: van de eerste dinsdag wordt het de eerste donderdag, vanwege de normale kerkdienst. Een paar dagen later moet het stadsbestuur de regeling echter helemaal veranderen. Op besluit van de Staten van Utrecht wordt de maandelijks biddag tot een wekelijkse gemaakt, 'vanweege de zorgwekkende staat van het vaderland en de voorspoed der Fransche wapenen'. Vanaf 27 juli 1794 wordt in Wijk bij Duurstede iedere donderdag om half 7 gebeden voor het einde van de oorlog en op 17 augustus wordt in de hele provincie een algemene biddag gepland.²

Vervelende maatregelen

Vanaf juli 1794 worden ook de bestuurlijke teugels wat strakker aangetrokken. Alle schouten ontvangen op 24 juli van de Staten van Utrecht

een publicatie tegen 'onbehoorlijke en verleidelijke zamenkomsten of gezelschappen' en het maken en verspreiden van lasterlijke geschriften. Iedere schout wordt daarin gesommeerd tegen dergelijke groeperingen en publicaties op te treden. Het plakkaat wordt uiteraard aan alle schouten in Utrecht gestuurd, maar zeker in Wijk bij Duurstede zal het met gemengde gevoelens zijn ontvangen. Van alle plaatsen in de provincie, was Wijk bij Duurstede één van de meest revolutionaire in de Patriottentijd van 1783-1787. Hoewel de Oranjegezinden het stadsbestuur sindsdien weer stevig in handen hadden, was men ook binnen de muren dat revolutionaire verleden niet vergeten. En nog altijd kan in 1794 het gedachtegoed onder een groot deel van de katholieke stadsbewoners op sympathie rekenen, zo zou enkele maanden later blijken. De stadsbestuurders worden dan ook opgeroepen alles te doen wat zij nodig achten 'tot conservatie van de algemene rust'³. De bewoners van de provincie krijgen ook in hun vertier te maken met de oorlog aan de zuidgrens: de kermissen worden afgelast. De provinciale bestuurders achten het niet juist om feest te vieren terwijl de zuidelijke bevolking lijdt onder de strijd. Overtreding van het verbod zal fors bestraft worden en vooral de boetes op gokken in de herbergen zijn niet mis. De herbergier moet dan 100 gulden betalen en degenen die spelen 25 gulden. Het bedrag zal worden verdeeld voor een derde aan de aanbinger, een derde aan de officier van justitie en een derde aan de armen van het dorp waar het vergrijp plaatsvindt.⁴ Andere financiële consequenties van de oorlog zijn vooral de belastingen. Van één belastingverhoging staat vast dat deze voor de oorlogsuitgaven is: gedurende de oorlog wordt een belasting van ruim 8,33% geheven op de opbrengst uit ambten (zoals het schoutambt, waarbij men belasting int) en de zogenaamde beneficiën, ofwel de opbrengsten uit eigendommen die behoren bij een functie, zoals landerijen waarvan dominees de opbrengsten ontvingen. Van andere nieuwe belastingen is het onduidelijk of deze vooral de oorlogskas moeten spekken. In augustus adviseert de Utrechtse Raad van Finantie bijvoorbeeld een nieuwe provinciale heffing van de 100ste penning (of 1%) op alle onroerende goederen. Dat zou dan de tweede keer zijn dat jaar, want in mei is die 100ste penning ook al geheven. Daarom verwacht men ongeregelheden en

aarzelen de provinciale bestuurders om de belasting opnieuw te heffen. Op 22 september 1794 stemt het stadsbestuur van Wijk bij Duurstede in met nog twee belastingvoorstellen van de Staten: 5 stuivers heffing per morgen land en de verhoging van het dienstbodengeld met 3 gulden, zoals dat ook in 1768 en 1770 is gebeurd. De hele context waarin dit wordt besproken, duidt erop dat de grote oorlogsuitgaven met deze verhogingen te maken hebben. De Wijkse bestuurders geven wel aan dat de belastingdruk op de gewone man al zodanig is toegenomen, dat deze nu verder moet worden ontzien. Zij geven de Gedeputeerde Staten dan ook in overweging om een belasting op honden of kaartspelen in te voeren en niet op koffie of thee, waar klaarblijkelijk sprake van is geweest. Koffie en thee zijn immers dranken voor de gewone man en met een extra belasting daarop, zou het volk opnieuw worden getroffen.⁵

Meer troepen, meer troep

De oorlog verloopt intussen niet zo goed. Hoewel er tienduizenden soldaten van de coalitie in Brabant zijn, vorderen de Fransen meer en meer in noordelijke richting. Het Nederlandse veldleger is op dat moment 22.000 man sterk in het zuiden, met nog ongeveer 13.000 man paraat in de 'achterhoede' in Holland, Utrecht en Gelderland. De Engelse en Duitse bondgenoten hebben een leger in het veld dat ongeveer even groot is, maar dat is zelden helemaal duidelijk. Het Britse leger en de buitenlandse eenheden in hun dienst (Hessen, Hannoverse en andere buitenlandse eenheden) staan onder bevel van de Britse prins Frederik, hertog van York en Albany. Tekenend voor de slechte onderlinge communicatie is dat stadhouder Willem V op 8 augustus 1794 schrijft dat 'de Engelsche Armee (lees: het gecombineerde Engels-Duitse leger), welcker sterkte niet zeker bekend, tusschen de 24.000 en 40.000 man begroot wordt'. Dit zijn dan soldaten, ruiters, artilleristen en hun officieren tezamen.

Er is in de Republiek eigenlijk geen centraal defensiebeleid. Alle besluiten worden genomen door de provincies, die weliswaar zijn verenigd, maar tegelijkertijd enorm verdeeld.

Frederik August (1763-1827), hertog van York en Albany, graaf van Ulster, opperbevelhebber van de Britse troepen in de Verenigde Nederlanden (Royal Collection, Londen)

Elke provincie wil vooral beslissingen die het beste zijn voor de eigen bevolking en veiligheid. Dat betekent dat in plaats van goede keuzes om bijvoorbeeld enkele strategische vestingen te verdedigen, er vaak voor wordt gekozen om overal alles te verdedigen. Dat verdeelt de troepenmacht over de hele provincie Zeeland en Noord-Brabant en verzwakt zo de positie van de geallieerden. De Fransen maken daar met een heel centraal geleid offensief dankbaar gebruik van.

Vanwege het gebrek aan strijdkrachten schrijft stadhouder Willem V op 4 augustus een voorstel aan de Staten Generaal. Er dienen nieuwe buitenlandse troepen te worden geworven en er moet een korps van 'landzaten' worden opgericht. Dat laatste moet bestaan uit jongemannen uit de zeven provincies, die vooral de artillerie zullen ondersteunen en in ieder geval alleen zullen vechten op grond van de Republiek. Dit is het typische resultaat van de politieke verdeeldheid van de Verenigde Provinciën: geen enkele provincie wil zijn eigen mannen laten sneuvelen voor een ander gewest, laat staan op grondgebied van een andere natie.

Langzaam beginnen ook de inwoners van het Kromme-Rijng gebied de troepenbewegingen te ervaren en de groei van het aantal soldaten op

weg van of naar het front en de garnizoenssteden. Anders dan in de huidige tijd verbleven soldaten in deze oorlog niet in kazernes of legerkampen. Soldaten, hun officieren te paard en de wagens met bagage en wapens werden voor een groot deel gewoon ingekwartierd bij de bevolking in de dorpen en steden. Zulke situaties hebben we in onze tijd eigenlijk alleen gekend tijdens de mobilisatie in 1939. Hoe anders was dat in 1794: militairen waren overal aanwezig, gekleed in hun rode, blauwe of groene uniformen, afgezet met gekleurde biezen, krullen en kwastjes. In sommige dorpen vormden de langstreckende compagnieën een dagelijks spektakel.

Als op 10 juli de Staten van Utrecht toestemming geven aan een detachement artilleristen om vanuit Wageningen via de provincie Utrecht in de richting van Vlaanderen te marcheren, zullen ze de eerste nacht in de provincie in Amerongen verblijven en de tweede in Vreeswijk, om daar in te schepen. De marsroute is dan ook gelijk duidelijk: de kapitein, twee luitenanten, drie wachtmeesters, drie kwartiermeesters, vier korporaals en 40 kanonniers marcheren in één dag over de dijk langs Wijk bij Duurstede en Schalkwijk naar Vreeswijk.⁶ Het is één van de weinige gegevens over een militair transport in het Kromme-Rijngebied. Eenmaal ontkomt Wijk bij Duurstede in die zomer aan een enorm troepentransport. In juli 1794 is er even sprake van het vervoer van 2300 Franse krijgsgevangenen naar Pruisen over de Lek en Rijn.⁷ Vreeswijk, Wijk bij Duurstede en Rhenen worden ingelicht en beginnen al voorbereidingen te treffen voor het vrije transport van tientallen schepen met krijgsgevangenen. Maar de operatie wordt afgeblazen. De Fransen zullen eerst over land worden vervoerd en verdwijnen uiteindelijk helemaal uit de documenten. Van het grote transport van de krijgsgevangenen is verder niets bekend.⁸ Uit de troepenbewegingen (die vrij goed gedocumenteerd zijn) blijkt dat de inwoners van het Kromme-Rijngebied vooral geluk hebben. Voor zover bekend zijn er geen inkwartieringen van eenheden in juli, augustus en september 1794. Tussen de dorpen aan de Kromme Rijn of over de Achterdijk lopen dan ook geen grote marsroutes. Plaatsen als Amerongen, Doorn en De Bilt (op de route naar Rhenen, Arnhem en Amersfoort) en Harmelen, Maarssen, Loenen en Vreeswijk (op de route naar Woerden,

Amsterdam of Gorinchem) hebben het in de provincie Utrecht veel moeilijker met die inkwartieringen: de gerechten krijgen regelmatig bezoek van passerende soldaten, die voor één of enkele nachten moeten worden ondergebracht. Normaal gesproken gebeurt dat met een aankondiging en toestemming van tevoren, een zogenaamd provinciaal attache, dat wordt uitgegeven door Gedeputeerde Staten. Maar regelmatig verschijnen soldaten en hun officieren plotseling en wordt een slaapplek geëist en soms zelfs gevorderd. Klaarblijkelijk is in het Kromme-Rijngebied een enkele inkwartiering in Wijk bij Duurstede voldoende. Daar arriveert alleen in februari een eenheid ruiters voor een nacht. Vanaf maart verblijft een detachement infanterie van het regiment Oranje Friesland in de stad. Op 26 mei krijgt dat detachement opdracht om naar Utrecht te marcheren en zich daar samen te voegen met het grotere tweede bataljon Oranje Friesland en een ander detachement dat uit Rhenen komt. Na twee maanden verblijf vertrekt vanuit Wijk een stoet van ongeveer 100 soldaten met hun officieren te paard en karren bagage naar Utrecht en daar blijft het voorlopig bij.⁹

Hospitalen met gewonden

Op 30 juli 1794 meldt zich in Utrecht een Engelse officier met een verzoek om 5000 zieken en gewonden vanuit de Betuwe onder te brengen in Rhenen en Wijk bij Duurstede. De ziekenhuizen van de geallieerden bevonden zich ver achter de frontlinie en met het verschuiven daarvan naar het noorden, moesten de hospitalen ook worden verplaatst. De voorzitter van de Gedeputeerde Staten geeft de officier toestemming om zelf te onderzoeken waar de gewonden het beste kunnen worden gehuisvest. De volgende dag meldt hij dat in het Koningshuis in Rhenen 900 gewonden geplaatst kunnen worden. Als dat niet voldoende is, kunnen in beide steden nog loodsen worden getimmerd. Men besluit de stadsbestuurders van Rhenen te informeren dat ze voorbereidingen moeten treffen om de 900 gewonden te ontvangen. Als het nodig is, zullen de Staten later wel overleggen waar de gewonden nog meer worden gehuisvest.¹⁰ Op 3 augustus ontvangen de Staten van Utrecht bericht dat de zieken zo snel mogelijk naar Rhenen komen. Ze moeten worden geborgen in het Koningshuis en in loodsen die aan de Grebbe staan. Op 8 augustus beginnen

de Engelse soldaten Rhenen binnen te trekken. Met een lange stroom wagens komen 5 à 600 gewonden de stad binnen. Het is het begin van een langzame ramp die zich voltrekt over de stad Rhenen: duizenden soldaten moeten uiteindelijk worden opgevangen, tezamen met hun begeleiders. En allemaal moeten ze gevoed en verzorgd worden. Van gewonden in Wijk bij Duurstede horen we tot dan toe overigens nog niets.¹¹

Problemen met de tol

Wijk bij Duurstede heeft inmiddels eigen problemen, maar die zorgen vooralsnog alleen voor een financiële strop. Vanwege de diensten voor de Republiek hebben het Britse en Pruisische leger tolvrijdom: schepen die vracht voor hen vervoeren, hoeven niet de normale tol op de rivier te betalen. Zowel in Vreeswijk als in Wijk bij Duurstede lopen niet alleen de tollenaars grote bedragen mis, maar ook de autoriteiten die weer belasting heffen op de ontvangen tollens en zegels (leges) die hierover betaald moeten worden. In juni vervoeren tien schippers via de Lek en Rijn boter, haver en gerst naar het magazijn van de Pruisen in Wesel. Zij hoeven in Vreeswijk en Wijk bij Duurstede geen tol te betalen, maar drie dagen later klagen ze dat ze soms al tol hebben betaald en eisen die terug.¹² In augustus is het de heer Eckhart, die hooi en stro levert aan de Engelsen. Voor een transport van 18 miljoen pond hooi en 5 miljoen pond stro hebben zijn schippers in Vreeswijk betaald en dat was ten onrechte. Ook hij krijgt zijn betaling terug.¹³ Eind augustus vindt er opnieuw een Pruisisch transport plaats op de rivieren. Het betreft meel, haver en uniformbenodigdheden en weer krijgen de tollenaars van Wijk en Vreeswijk te horen dat hierop geen tol geheven kan worden. Dan publiceren de Staten een lijst van schippers die exclusief varen voor de Engelse en Pruisische legers en dus tolvrijdom genieten.¹⁴ Twee maanden later blijken de andere schippers ook niet dom. Op 5 december schrijven de Staten van Utrecht aan de hoofdofficier van Wijk bij Duurstede dat er behoorlijk wordt gefraudeerd met de vrijstellingen door schippers die helemaal niet voor de Engelsen of Pruisen varen en dat zij hierop scherp moeten letten.¹⁵ Dan is het op 18 december raak en krijgen we ook inzicht in het tolrecht in deze oorlog. Procureur Nicolaas van Ossenberg en de Wijkse

tolbediende Anthonij Kloot leggen het schip van schipper Stephanus Lippers vast op de Lek omdat hij zijn tol niet wil betalen. Hij claimt te varen voor de Koning van Groot-Brittannië. De Staten van Utrecht schrijven terug dat de schepen die varen voor de Engelse majesteit tolvrij mogen passeren. Maar de tolkantoren moeten wel betaald krijgen voor roertol en zegel, zoals ook de schepen die varen voor de Pruisische majesteit.¹⁶

Vorderingen door Hessen

In september, oktober en november 1794 rukken de Fransen steeds verder op naar het noorden. Met soms veel en soms minder tegenstand nemen ze de grote vestingsteden in: 's-Hertogenbosch (9 oktober), Venlo (25 oktober), Maastricht (4 november), Nijmegen (8 november). In Brabant en Limburg wordt hard gevochten, onder andere tijdens de Slag om Boxtel op 14 en 15 september. In oktober komt de oorlog ook echt het Kromme-Rijng gebied binnen. Op vrijdagavond 3 oktober verschijnt in Wijk bij Duurstede een Hessische (Duitse) officier met een mededeling van luitenant-generaal Georg von Dalwig, uit het Hessisch-Engelse hoofdkwartier in Dreumel in de Betuwe.¹⁷ Het Hessisch hospitaal zal uit het kasteel van Buren worden verplaatst naar Wijk bij Duurstede. De stadsbestuurders worden vriendelijk bevolen mee te werken aan het herbergen van de zieken en gewonden in hun stad. Maar de Wijkse bestuurders kennen ongetwijfeld de situatie in Rhenen. De burgemeesters worden uit de kerk gehaald en ontmoeten de officier op straat, waar ze hem alle bezwaren voor de voeten werpen. Ze kunnen onmogelijk het hospitaal ontvangen als zij geen tijd krijgen om enkele loodsers te laten timmeren. De Hessische officier maakt echter duidelijk dat de zieken en gewonden waarschijnlijk al morgen arriveren en het inrichten van kwartieren niet langer kan wachten. Het stadsbestuur kan de tijd krijgen tot de volgende dag twee uur 's middags en als er dan geen ruimte is geregeld, dan zal hij dat zelf doen. Als het moet, vordert hij zelfs de kerk. Het hele gesprek vindt plaats voor het 'huis van de stadhouder'. Waarschijnlijk wordt hiermee de Prinsenhof of het Prinsenhuis bedoeld (thans Kloosterleuterstraat 37). Dat was eigendom van stadhouder Willem V en het is bekend dat hij er een artillerieschool wilde vestigen.

Het Prinsenhuis te Wijk bij Duurstede, gevorderd voor het Hessisch hospitaal (Kopergravure door K.F. Bendorp naar J. Bulthuis uit 1788; RHCZOU, THA Wijk bij Duurstede (240))

Als de officier ziet hoe groot het huis is waarvoor hij staat, vraagt hij of het gebruikt kan worden als hospitaal. Het is echter verhuurd en weliswaar groot, maar lang niet groot genoeg voor zijn doel, verzekeren de stadsbestuurders hem. De huurder woont er nog niet, maar heeft er al wel meubels geplaatst. De officier oordeelt echter dat in tijden van oorlog zo iets als huurbescherming niet geldt en hij wil het huis bezichtigen. In allerijl wordt daarom ook de huurder van het Prinsenhuis uit de kerk gehaald. Omdat de bestuurders beseffen dat ze de vordering van het huis niet kunnen beletten, adviseren zij de huurder zijn meubels maar snel weg te halen.

Hessische hospitaal naar Wijk

De volgende dag vertrekt een Wijkse commissie, bestaande uit burgemeester De Ruijter en secretaris Van Schaik, naar Utrecht om met de Staten te overleggen over dit bevel om het Hes-

sisch hospitaal in Wijk bij Duurstede te vestigen. Ze worden direct ontvangen door enkele Statenleden en deze zijn zeer verbolgen over het feit dat zo'n bevel wordt gegeven zonder met het provinciebestuur te overleggen. De Statenleden kunnen de Wijkenaren melden dat ze een officier zullen sturen naar het Brits-Hessisch hoofdkwartier in Dreumel om aan te dringen op uitstel. Tegelijkertijd krijgen de Wijkse bestuurders toestemming om loods te laten timmeren om de zieken en gewonden in onder te brengen. De Utrechtse timmerman Willem van Driel wordt naar Wijk gestuurd om daarover te overleggen met de Hessische officier. Niet echt gerustgesteld reizen De Ruijter en Van Schaik terug en kunnen ze niet anders dan bericht uit Dreumel afwachten.¹⁸

Dat bericht komt: de gewonden zullen al morgen of overmorgen arriveren en er is geen tijd om de verplaatsing uit te stellen. Wijk bij Duurstede is ook nadrukkelijk geselecteerd door de Engelse bevelhebber de Hertog van

York en diens besluit is definitief. Generaal Von Dalwig zou het op prijs stellen als het hospitaal tenminste enkele dagen in Wijk kan blijven. Hij is dan wel genegen een andere locatie te overwegen. De Staten van Utrecht adviseren de Wijkse bestuurders in ieder geval de kerk niet tot hospitaal te maken, maar vooral te denken aan het gasthuis in de stad en het raadhuis. Zieken die nu in het gasthuis liggen, kunnen het beste ondergebracht worden bij de burgers. Mochten de kosten van het hospitaal niet door de Hessen worden betaald, dan staat de provinciale kas garant voor betaling. Op 6 oktober begint de bevolking van Wijk bij Duurstede dan ook met het leegruimen van het stadhuis, het gasthuis, de school, de stadstal en alle andere beschikbare huizen, schuren, loodsen en stallen, om de Hessische zieken en gewonden in de herbergen. Op 7 oktober meldt een klerk van de secretarie van de Staten dat hij in Wijk is geweest en van de Hessische officier heeft gehoord dat hij enkele dagen zal wachten met de verdere aanvoer van zieken en gewonden, tot de loodsen gereed zijn.¹⁹

Hoeveel mannen verwachtte men eigenlijk? Daarvoor kijken we even naar de gegevens die bekend zijn van het Hessisch hospitaal van een paar maanden eerder. Op 7 juli, toen het hospitaal nog in Dordrecht was, telde de bezetting 88 gewonden, 500 zieken en 200 herstellenden.²⁰ Gelet op het verloop van de oorlog tussen juli en oktober en de rol van de Hessen daarin (vrijwel altijd in de voorhoede tijdens de gevechten in Brabant), zal het aantal gewonden vele malen groter zijn geweest. Het zal niet overdreven zijn dat op het moment van de verhuizing de bezetting van het hospitaal 1000 tot 1200 zieken en gewonden telde. Daar moeten we dan ook nog eens de verzorgers en bewakers bij tellen. De loodsen die in Wijk bij Duurstede getimmerd moeten worden, zullen dan ook hard nodig zijn. Daarmee doet zich trouwens wel het probleem voor waar de timmerlieden gehaald moeten worden om deze loodsen te bouwen. In Rhenen zijn op hetzelfde moment namelijk 50 arbeiders nodig om twee extra loodsen te bouwen. In Rhenen zijn er maar vier, dus de anderen moeten gezocht worden in Wageningen of Amerongen. De Rhenense bestuurders zoeken zelfs timmerlieden in Utrecht, dus hoe Wijk aan zijn arbeiders moet komen, is onduidelijk...²¹ Maar de Hessen hebben niet voldoende aan Wijk bij Duurstede en de timmerlieden in Amerongen zijn al snel nodig in het dorp zelf.

Op 10 oktober krijgt de schout van Amerongen Jan Willem Gerrit Goldbach opdracht om een tabaksloods leeg te ruimen voor het zogenaamde 'vliegend hospitaal' van de Hessen. Op de avond van 11 oktober 1794 is het Hessisch hospitaal in zowel Wijk bij Duurstede als Amerongen een feit.²²

Op 1 november blijkt dat de beide hospitalen ook financiële perikelen veroorzaken. De heren Van Sisseren, Hagen en Van den Brink, die de belasting op bier en wijn in de provincie innen, klagen dat over de drank voor de hospitalen geen belasting wordt betaald. Nu de Engelse, Hessische en Hannoverse soldaten in Rhenen, Wijk en Amerongen worden verpleegd, wordt de meeste drank van buiten de provincie aangevoerd. Eind oktober wordt in één week 80 ankers jenever (bijna 3000 liter) naar de troepen vervoerd. Naar het hospitaal in Wijk bij Duurstede gaat op 21 oktober een oxhoofd (vat van 225 liter) wijn. Op 29 oktober volgt een tweede vat. Naar Amerongen worden vanuit Rotterdam twee vaten brandewijn gezonden, speciaal voor de zieken. Over geen van deze leveringen wordt belasting betaald en de schippers en voerlieden weigeren alle medewerking. De Staten maken zich om morele redenen ook druk over deze leveringen, die wellicht onder de burgers worden verhandeld.²³

Bagagewagens en inkwartiering

Op 6 oktober wordt het besluit genomen tot een andere grote troepenverplaatsing dwars door de provincie. Een deel van de zogenaamde 'bagage van de Hollandse Armee' moet vanuit het hoofdkwartier Gorinchem in de provincie Utrecht worden geplaatst. De frontlinie nadert Gorinchem steeds meer en alle ondersteunende eenheden moeten terugtrekken. Deze zogenaamde 'trein' (de stoet van wagens van het leger) bestond tegen die tijd uit 2400 mannen en 2700 paarden. Als we er vanuit gaan dat een derde hiervan in Utrecht geplaatst werd, kunnen we misschien een voorstelling krijgen van de stoet die enkele dagen later vanuit het westen in de richting van Zeist rijdt. Daar is nog het kamp beschikbaar waar in 1787 een groot leger van Willem V bivakkeerde. Op dat uitgestrekte heidegebied wordt nu de enorme bagagetrein geplaatst.²⁴

Twee dagen later meldt de schout van Houten dat daar opeens 250 ruiters en hun 350 paarden zijn gearriveerd. Het zijn de kleurrijke

Officier van de Uhlands Britannique van het korps Bouillé (afbeelding Patrice Coucelle uit R. Chartrand, *Emigré & Foreign Troops in British Service (1793-1802*, Oxford, 1999)

Ulanen, die niet zijn aangekondigd en waar eigenlijk geen plaats voor is. Zij zijn een ruitereenheid van Franse zogenaamde emigrés: gevlucht voor de revolutie van 1789 en in Britse dienst getreden. De Staten kunnen niets anders doen dan naar Zeist en Houten schrijven dat de manschappen zo goed mogelijk ingekwartierd moeten worden. Nog dezelfde dag is het raak met de Ulanen, die blijkbaar ook in Schalkwijk zijn ondergebracht: in Vreeswijk hebben twee ruiters uit Schalkwijk in de herberg van Cornelis Hogerkamp iets gedronken en niet betaald. Ze hebben verschillende keren hun pallas of sabel getrokken. De Staten schrijven aan hun kolonel Van Malsen dat zijn ruiters zich dienen te gedragen en aan de bevelhebber binnen de provincie Utrecht, generaal Hoeffft van Oijen,

wordt gevraagd om een onderofficier en zes manschappen naar Vreeswijk te sturen om soldaten daar in het gareel te houden. Het zal zeker niet het laatste opstootje zijn met de Ulanen, zoals we zullen zien.²⁵

Wijk bij Duurstede krijgt behalve het Hesisch hospitaal ook andere gasten: het korps van Beon verblijft vanaf 5 oktober 1794 in de stad. Dit is ook één van de zogenaamde Franse emigrantekorpsen. Het korps van Beon was al vanaf 1793 in Staatse dienst. In Wijk is sprake van een depot van het korps, dat meestal uit enkele tientallen mannen bestaat, maar een paar dagen later wordt er gesproken van vier korpsen van Beon in de stad, wat we kunnen schatten op enkele honderden soldaten, die ook weer inwoning, eten en hout eisen. In Cothen strijken op 21 november enkele kleinere Hesische eenheden neer: de zogenaamde 'zware bagage'. Hier zoeken 83 soldaten en 104 paarden van drie verschillende Duitse eenheden onderdak...²⁶

Op 1 november 1794 besluiten de Staten van Utrecht dat de bagage en trein niet langer onder Zeist op de hei kan blijven. Het is te slecht weer en de paarden kunnen niet langer 'aan de piketten' staan. Er wordt besloten de enorme hoeveelheid wagens, paarden en hun begeleiders van het Hollandse leger te verdelen over Werkhoven, Bunnik en Vechten, Amelisweerd en Odijk. Een gedeelte wordt ook dichterbij Utrecht geplaatst in de Grote en Kleine Koppel en Maarschalkerweerd.²⁷

Niet alleen de boeren en ambachtslieden krijgen overigens inkwartiering. In Odijk moet ook de jonge dominee Pfannebekker eraan geloven. Op 3 december klaagt hij bij de Staten van Utrecht dat hij eerst een officier in huis heeft gekregen en nu nog een soldaat met zijn vrouw. Met name het laatste is een grote belasting en hij verzoekt hiervan verlost te mogen worden. Maar de Staten schatten zijn klacht op waarde in deze harde tijd en de jonge dominee krijgt geen gehoor.²⁸

De problemen met de soldaten groeien; er wordt beledigd, gestolen, mishandeld en bedreigd. Het huis van Jan Willem Terweij in Honswijk wordt geplunderd en vernield door soldaten die in Vianen gelegerd zijn. Schout Jacobus van Baaren schrijft een protest aan de Staten van Utrecht. De Staten kunnen in deze gevallen niets anders doen dan dit allemaal voor kennisgeving aannemen en op gezette

Soldaten bij burgers ingekwartierd (Rijksmuseum, collectie Frederik Muller Historieplaten, inv.nr. FMH 4870-a/II)

tijden per brief te klagen bij de Britse generaals of hun representanten in Arnhem, Amsterdam of Den Haag. Een andere manier is om militaire bewaking te sturen naar de dorpen: een groepje betrouwbare (vaak Staatse) militairen om de orde te handhaven. In oktober wordt Nederland ondersteund. In november worden er om die reden drie soldaten naar Houten gestuurd. En in december verzoeken Honswijk en Doorn hulp.²⁹

De Engelse officieren zijn zich overigens bewust van de slechte naam van hun soldaten. Al maanden voor hun komst op Staats grondgebied, schreef de Hertog van York aan zijn legers: 'Zijn Koninklijke Hoogheid kondigt daarom zijn vastbeslotenheid aan, om elke poging krachtig te ondersteunen, om een einde te maken aan de voorvallen van plundering en woede, waar er de laatste tijd zoveel van hebben plaatsgevonden, tot schande van het leger'.³⁰ Maar het mag niet baten.

Op 14 november vindt er een inventarisatie

plaats van de inkwartiering in de hele provincie. De schouten krijgen opdracht tweemaal per week langs de bevolking te gaan om te inventariseren of er problemen zijn, of de leveringen aan de soldaten worden betaald enzovoort. Mochten er moeilijkheden zijn, dan moeten de schouten dat eerst bespreken met de verantwoordelijke commandanten in hun gerecht. Als dat niets oplevert, moeten ze bericht sturen aan de Staten.³¹

Vestingwerken aan de Lek

Op 8 november besluit de erfprins van Oranje dat er vanwege de Franse opmars vestingwerken moeten worden gebouwd op de noordoever van de Lek. Tussen de Grebbeberg en het Culemborgse veer moeten drie 'kanonbatterijen' worden aangelegd, waar geschut geplaatst kan worden. Majoor-ingenieur Sluiterman en dijkmeester De Coole zijn opdrachtgevers voor de aannemers.³² Als ene Jan Blokland vervol-

Gerechten	Inkwartiering	Sinds
Rhenen	Groot Engels hospitaal	8 augustus 1794
Wijk bij Duurstede	Groot Hessisch hospitaal en depot van het korps van Béon	6 oktober 1794
Schalkwijk, Houten en t Goy	Uhlanen van het korps Bouille	7 oktober 1794
Amerongen en Leersum	Vliegend hospitaal der Hessen en enkele Hannoveren	11 oktober 1794
Overlangbroek, Nederlangbroek, Doorn, Cothen, Driebergen	Hessische bagage met begeleidende soldaten	21 oktober 1794
Zeist, Bunnik en Vechten, Odijk, Werkhoven	Bagage van de Hollandse armee met begeleidende soldaten	1 november 1794

Overzicht plaatselijke inkwartiering op 14 november 1794

gens ruim 50.000 gulden (22.727 euro) factureert voor één van de batterijen en nog twee vestingwerken, trekken de Staten van Utrecht aan de bel bij de Raad van State: deze kosten kunnen zij niet dragen. Maar de Raad van State kan dat ook niet: zij betaalt 2.900 gulden en de Staten van Utrecht besluiten 2.000 gulden te betalen. Er begint dan een heen-en-weer geschuif van betalingsorders en toezeggingen. Iedereen beseft dat als deze financiële onduidelijkheden blijven, de aannemers de batterijen nooit snel zullen afbouwen. Majoor Sluijterman wordt daarom gemaand de bouw ten minste te laten doorgaan. Als Jan Blokland de tweede declaratie indient voor één van de batterijen aan de Lek, accorderen de Staten van Utrecht de declaratie, maar stellen ze intern wel vast dat zij die niet gaan betalen... Ook de declaratie van Jan Jacob Both van 5.875 gulden (2.670 euro), voor bouw van een batterij aan de Lek bij Wijk bij Duurstede, wordt gewoon geaccordeerd.³³

Stijgende nood

In de loop van november groeit de druk op de hospitalen in Wijk bij Duurstede, Amerongen en Rhenen en de burgers in de dorpen met inkwartieringen. Dan ontvangt men ook nog de Engelse order om magazijnen aan te leggen voor meel, haver, hooi, graan enzovoort. Maar in de steden is geen enkel gebouw of schuur meer te vinden voor zulke magazijnen! De drie statenleden Van Wolphaartsdijk, Van Lunenburg en Van Bronckhorst worden aangesteld

om het provinciale voorraadbeheer te coördineren. Er moeten magazijnen komen met rijst, gort en andere droge waren en er moeten voldoende aardappels worden ingekocht.³⁴ Op 24 november autoriseert het stadsbestuur van Wijk bij Duurstede de kameraar (waarschijnlijk Bonebakkers of Du Bois) om de problemen met inkwartiering te schikken. Welke problemen het dan precies betreft, is niet bekend.³⁵ Overal begint nu het besef door te dringen dat de provincie deze last niet lang meer kan dragen. De klachten over de vreemde soldaten, zoals de Ulanen in Houten en Schalkwijk, nemen hand over hand toe. De troepen zijn vaak zo afgelegen ingekwartierd dat ze niet goed bevoorrad kunnen worden door de Engelse kwartiermeesters. Daarom moeten ze hun eten zelf bij elkaar zoeken en dat resulteert in talrijke diefstallen en plunderingen. In zijn memoires schrijft generaal Graham bijvoorbeeld over deze problemen: 'De antipathie van de Hollanders werd verergerd door het gedrag van de voorraadmeesters van het leger. Als consequentie van de aanstelling van waarde-loze mannen op deze positie, sloten de Hollanders hun winkels als de Engelsen naderden en ontzegden hen alles, terwijl ze de Franse troepen met open armen ontvingen, want bij hen waren ze veilig; en als hun eigendommen werden meegenomen voor de dienst, dan ontvingen ze altijd betaling in papiergeld.'³⁶ Aan Herman Tollius, commissaris voor civiele zaken bij het Britse leger, wordt geschreven 'de troepen voortaan om de provincie te dirigeren, want alle steden en districten zijn door korpsen

van de armee van de staat, als bagage, artillerietrein en hospitalen, als ook de Engelse en Hessische troepen, meer dan de uitgestrektheid toelaat, vervuld en er arriveren er elke dag meer'. Aan de Britse bevelhebber, de Hertog van York en Albany, wordt zelfs onomwonden gevraagd de soldij van de troepen te betalen, zodat de dorpelingen niet met het onderhoud van de troepen worden belast.³⁷

Dijkmeester De Ridder uit Schalkwijk meldt op 25 november dat zijn huis is afgebrand. Het diende als wachthuis voor de Franse Ulanen in Britse dienst. De Ulanen eisen van De Ridder een ander wachthuis. De Staten melden hem dat hij moet bewijzen dat de brand komt door de onvoorzichtigheid van de Ulanen en dat hij zijn declaratie dan moet overbrengen naar Arnhem, naar de commandant van de Ulanen Bouillé en dat de heren Staten hierover een brief zullen sturen aan de heer Tollius. De Ridder moet ondertussen maar een goede plaats zoeken die kan dienen als wachthuis, hetzij in

een schuur, hetzij door een kleine loods aan de dijk te laten timmeren. Commissaris Tollius meldt dat hij de klacht in behandeling heeft genomen, maar dat de afhandeling niet zo snel zal gaan, omdat opperbevelhebber de hertog van York afwezig is... Drie dagen eerder hebben de Staten van Utrecht al geprobeerd de grote problemen met de Ulanen te verminderen, door aan de schouten van Houten, Wulven en Heemstede te schrijven dat ze met de schout van De Koppel moeten overleggen of een aantal Ulanen daar ingekwartierd kan worden. Ook de commanderend officier ter plaatse kapitein Aubert wordt verzocht hieraan mee te werken, maar het is niet bekend of de Houtenaren hiermee enige verlichting krijgen van hun problemen.³⁸

Het is vanwege de vele klaagbrieven en dramatische verhalen niet gemakkelijk om een objectieve indruk te krijgen van de aantallen ingekwartierde mannen in de dorpen. Eenheden komen en gaan immers. Er wordt ook maar zel-

Kanonbatterij zoals die werd aangelegd aan de Lekdijk bij het Wijkse, Beusichemse en Culemborgse veer
(Anoniem, 1787, Rijksmuseum, Collectie Frederik Muller Historieplaten, cat.nr. FMH 4957-12)

Regiment	Officieren	Onderofficieren	Soldaten/knechten	Paarden	Karren
Hollandse gardes	-	2	17	22	11
Zwitserse gardes	-	2	17	25	12
Oranje Friesland	1	2	27	38	18
2 ^e regiment Waldeck	3	10	88	49	21
Oranje Drenthe	1	2	38	58	20
Lantman	3	2	92	124	42
Damas	3	3	46	46	22
Totaal	11	23	325	362	146

den een opsomming gegeven van de werkelijke hoeveelheid ingekwartierde mannen. Gelukkig biedt in ons studiegebied een opgave uit Werkhoven uitkomst. Op 19 december ontvangen de Staten van Utrecht een lijst van inkwartiering van manschappen in verschillende dorpen. Het overzicht geeft ook een indruk van de behoefte aan voedsel en onderdak en de druk die dit legt op de lokale bevolking. In Werkhoven verblijven op dat moment 360 extra mannen, 360 paarden en er staan 146 karren opgeborgen. De officieren en soldaten zijn van verschillende eenheden, wat de communicatie zeker niet ten goede zal zijn gekomen. Twee dagen later is er al sprake van 400 mannen en 364 paarden. Ter vergelijking: in 1798 worden in het dorp Werkhoven 389 zielen geteld. In deze winter verblijven er dus driemaal zoveel personen, waarvan tweederde vreemdelingen.³⁹

Dichtgevroren rivieren

Tot 27 december 1794 blijft het aan het oorlogsfront in het zuiden vrij rustig. De Fransen lijken het besluit te hebben genomen de winter onder de rivieren door te brengen. Die rust geldt ook voor de Engelsen. Zijne Koninklijke Hoogheid de Hertog van York, schrijft bij de overdracht van zijn opperbevel aan de Hannoverse generaal Von Walmoden nog dat hij er van overtuigd is dat hij zijn troepen veilig achterlaat omdat de Fransen de rivieren niet zullen kunnen oversteken. In de nacht van 10 op 11 december proberen de Fransen dat nog wel op verschillende plaatsen langs de Maas, maar die aanval wordt afgeslagen. In de loop van december krijgen zij er echter een belangrijke bondgenoot bij: de vorst. Op 16 december, als de Franse opperbevelhebber generaal

Ingekwartierde mannen en paarden in Werkhoven op 19 december 1794

27 december 1794: Fransen trekken over de Maas (Dirk Langendijk, 1795; Atlas van Stolk Rotterdam, nr. 3224)

Pichegru na een kort ziekteverblijf in Brussel terugkeert in 's-Hertogenbosch, begint een vorstperiode die aanhoudt tot 28 december. Op 19 december moeten de Hollandse officiers het werk aan de batterijen aan de Lek en aan de Grebbe staken vanwege de vorst. De Maas is al snel dichtgevroren en op de Waal, Rijn en Lek drijven ijsschotsen. Het verhaal over de Fransen die Nederland binnenlopen over het ijs, begint zich hier te ontwikkelen. Maar zo eenvoudig als vaak wordt gesteld, was het niet. In de Betuwe, waar de Fransen over de bevroren inundaties dreigen op te trekken, laat Prins Frederik bijvoorbeeld enkele sluizen weer openen, waar-

door het water gaat stromen en het ijs wordt ondermijnd. Zo wordt de vorstperiode dus niet zomaar aanvaard door het Staatse leger en doet men er alles aan om de doorgang over het ijs te dwarsbomen.

Maar het feit is dat de uitgestrekte inundaties én de grote rivieren bevroren. Op 28 december 1794 schrijft een Britse officier in zijn dagboek: 'Waar is nu die veiligheid waar de Hollanders zo over opscheppen, met hun inundaties? Zie de hand van de Almachtige, die nu de snelle stroom stillegt: een egale, stevige doorgang wordt gemaakt over de golven en geen menselijke kracht of wijsheid kan dat voorkomen.

Zelfs hun belangrijkste verdedigingsmiddel wordt zo ondergeschikt aan de wil van de vijand.⁴⁰

Dat alle rivieren dichtvroren, was behalve aan de vorst ook te wijten aan de lage waterstand en de geringe stroming. De Waal, Rijn en Lek waren in het begin van de vorstperiode alleen beladen met ijsschotsen. Maar deze rivieren konden in de tweede helft van december ook helemaal dichtvriezen. En met het gestaakte werk aan de batterijen in de uiterwaarden, lag de weg naar het noorden dus eigenlijk open voor de Franse legers.

Zo moet ook Pichegru hebben gedacht. Op 25 december besluiten de Fransen dat als de vorst aanhoudt, zij op 27 december een algehele aanval op West Brabant en de Bommelerwaard zullen uitvoeren. Gedurende de kerstdagen vriest het eigenlijk alleen maar harder. Op 27 december trekken op vele plaatsen de Fransen de Maas over en marcheren ze de Bommelerwaard binnen. Binnen één dag wordt het overgrote deel van de regio veroverd en de volgende dag kan bijvoorbeeld Herman Willem Daendels, een Nederlandse revolutionair en patriot die nu generaal in Franse dienst is, gewoon een bezet Zaltbommel binnentrekken. Maar opnieuw houden de Fransen daarna halt op de linkeroever van de Waal. Ze stoten niet door tot aan de Lek.

De snelle verovering van de Bommelerwaard en het succes in West-Brabant (de Fransen drijven het Staatse leger onder andere naar Geertruidenberg en zelfs Gorinchem) maken grote indruk op de geallieerde generaals en provinciale bestuurders. De besluiten die vanwege de veroveringen worden genomen, vergroten de ellende van de bewoners van het Kromme-Rijngebied aanzienlijk.

Boerenkarren op dichtslibbende wegen

Secretaris Van Schaik van Wijk bij Duurstede ontvangt op 18 december van het Hessisch hoofdkwartier de opdracht om 160 wagens gereed te houden voor het vertrek van de Hessische zieken. Dat lijkt onmogelijk. Al maanden worden de wagens van de bevolking gevorderd om heen en weer te rijden tussen de grote kampementen en hospitalen. Regelmatig komen de wagens niet eens terug. Van Schaik reist daarom naar de Hessische generaal in Buren om te overleggen of het niet beter zou zijn de

zieken over de rivier te vervoeren. De landwegen zijn immers erg slecht in de winter en schepen kunnen altijd varen: als er geen wind is, kunnen ze door paarden getrokken worden. Generaal von Dalwig is het niet met van Schaik eens. Hij weet allereerst niet wanneer het hospitaal uit Wijk zal moeten vertrekken en waar het naartoe zal gaan. Verder zijn schepen net zo moeilijk te krijgen als wagens en het gevaar dreigt dat de rivieren bevroren zullen raken. Vervoer over water is dan helemaal niet meer mogelijk. De generaal belooft wel het komende vertrek van de Hessische zieken en gewonden 24 uur van tevoren bij de Wijkse bestuurders aan te kondigen, zodat zij tijd hebben om de wagens te verzamelen. Of dat gebeurt is, weten we niet: op 19 december beveelt de Brits-Hannoverse opperbevelhebber Von Walmoden dat alle hospitalen zich moeten terugtrekken achter de IJssel. Maar van speciale bewegingen vanuit Wijk of Amerongen blijkt dan nog niets. Herman Tollius stelt het vervoer van de zieken over water ook aan de orde op het Britse hoofdkwartier in Arnhem. Hem wordt verzekerd dat niet alle zieken in één keer vervoerd zullen worden, om het aantal gevorderde wagens niet te groot te maken.⁴¹

Maar niet alleen het ziekenvervoer vraagt wagens. De terugtrekkende Engelsen verzamelen zich vanuit het rivierengebied ook rond het hoofdkwartier Arnhem en de enorme troepenconcentratie schreeuwt om voorraden. Deurwaarder Pieter Straatman coördineert het vervoer van hooi, graan, turf en alle andere goederen voor de Britten. Op 28 november heeft hij al bevolen dat de schepen moeten varen en als de wind ongunstig is, paarden gevorderd moeten worden om de schepen te trekken. Op 15 december krijgt hij toestemming om paarden te vorderen in Houten, Schalkwijk, Tull en 't Waal, Jutphaas, Lopik en eventueel andere dorpen. Er moeten niet alleen schepen met proviand worden getrokken, maar ook lege schepen waarmee een schipbrug bij Rheden gelegd kan worden. Schalkwijk doet erg moeilijk over de levering van paarden. Ze zouden ongeschikt zijn als trekpaard en de knechten worden mishandeld, zo melden de gerechtslieden. Het mag niet baten: de paarden moeten gewoon geleverd worden. Maar op 21 december wordt Von Dalwigs vrees werkelijkheid: de rivieren bevroren en de schepen met hooi, proviand en munitie komen vast te zitten in het ijs. Straatman heeft daardoor ook 300 wagens nodig

Foeragerende militairen met boerenkar (Dirk Langendijk 1799-1805; Atlas van Stolk Rotterdam, nr. 19266)

voor zijn transporten. Drie dagen later weigeren ook de boeren in Jutphaas, Honswijk en 't Waal wagens te leveren. Ook hen wordt gemeld dat ze toch vooral mee moeten werken, omdat de Staten anders grote onlusten vrezen.⁴²

Op 26 december 1794 verordonneren de Engelsen dat er op 29 en 30 december in Amerongen in totaal 40 wagens dienen te staan om bagage te vervoeren. Die wagens moeten uit alle dorpen in het Kromme-Rijng gebied komen. Op hetzelfde moment moeten de zieken uit Wijk bij Duurstede zijn vervoerd: op 28 december komen zij, geladen op 184 wagens, aan in Kampen.⁴³ Het hospitaal uit Rhenen komt op 2 januari 1795 aan in Zwolle met 1800 zieken en gewonden, wat dus ook een enorme hoeveelheid wagens moet hebben gevraagd. Het is echter lang niet altijd duidelijk of de wagens die in deze periode in de dorpen worden gevorderd, zijn bedoeld voor het vervoer van zieken of voedsel en stro.

De wagens die de zieken uit Amerongen naar Hasselt brengen, komen op z'n vroegst op 30 december terug, zo wordt gemeld. Maar een aantal kan helemaal niet terugkeren omdat de

wegen onder water staan vanwege de inundaties. Cothen, Hardenbroek, Sterkenburg, Overlangbroek en Nederlangbroek moeten dus bijspringen om op 29 december de vereiste 40 wagens te leveren. Driebergen, Doorn, Leersum en Darthuizen moeten dan maar voor de wagens zorgen op 30 december.⁴⁴ De Britse commissaris Six geeft aan dat hij ook wagens zal vorderen in Holland en niet meer in Utrecht. Maar de communicatie binnen het Britse leger verloopt niet erg soepel. Generaal Harcourt, bevelhebber over de Britten in Arnhem, vordert de volgende dag een groot aantal wagens uit Over- en Nederlangbroek om het hospitaal uit Rhenen te verplaatsen. En zo gaat het maar door: op 5 januari komt het verzoek om 300 wagens uit de regio tussen IJsselstein en Utrecht. Uiteindelijk kunnen er 70 bij elkaar gehaald worden. Op 6 januari worden 200 extra wagens geëist voor levensmiddelen. De dorpen Jutphaas, Heemstede, Honswijk en Tull en 't Waal kunnen er uiteindelijk 47 leveren⁴⁵. Het eigen Staatse leger wordt inmiddels ingezet om de wagens en paarden voor de Britten met geweld te vorderen. Gelukkig wordt nu en dan ook nog gekeken naar het belang van de

burgers: de molenaar van Bunnik verzoekt bijvoorbeeld op 2 januari vrijstelling van de plicht om paard en wagen te leveren. Hij heeft beide nodig voor zijn werk. De vrijstelling wordt hem door de Staten gegund.⁴⁶

Achter Rijn en lek

Op 31 december neemt de Hannoverse generaal Von Walmoden (die de hertog van York heeft vervangen als Brits bevelhebber) een besluit dat de twee volgende weken belangrijke consequenties zal hebben voor het Kromme-Rijngebied: of de Waal nu bevroest of niet, het Britse leger zal zich uiteindelijk terugtrekken op de rechteroever van de Lek en de Rijn om op die manier de Grebbelinie te verdedigen en ook de weg tussen Utrecht en Culemborg veilig te stellen.

De Nederlandse generaals zijn teleurgesteld en woedend over de voorgenomen terugtrekking van de Britten. Ze hebben hen keer op keer gevraagd nog voor Holland te vechten. Ze doen er dan ook alles aan om de terugtocht te stoppen of te vertragen. Maar het mag niet baten: Op 6 januari heeft Von Walmoden zijn hoofdkwartier van Arnhem verplaatst naar Amerongen en kort daarna naar Driebergen. Daar vandaan worden plannen gemaakt om het grootste deel van het Brits-Duitse leger dat nu nog in het rivierengebied is (ongeveer 11.000 man) in vijf gedeelten te plaatsen langs de noordelijke oevers van Rijn en Lek, waarvan drie delen binnen de provincie Utrecht liggen.

Op de ochtend van 6 januari trekken al veel Hessische eenheden bij Ravenswaaij, Beusichem en Culemborg terug over de Lek. Op de geplande plaatsen tussen Amerongen en Wijk zijn dan echter ook al Britten ingekwartierd, die daar eigenlijk niet thuishoren. De Hessen moeten daarom worden ondergebracht in Wijk zelf en doormarcheren naar Leersum, Over- en Nederlangbroek. Ze zijn dan eigenlijk

Oversteekplaatsen en kanonbatterijen aan de Lek (RHCZOU, THA, Fragment van de Kaart van de Neder-Rhyn en Leek stroom ..., J. Engelman en F.W. Conrad, 1789-1793)

weer terug op een bekende plek, want op 21 december werden daar door Von Dalwig ook al 300 Hessen ingekwartierd.⁴⁸ Terwijl deze streek eigenlijk helemaal was gereserveerd voor de Hessen, moeten ze nu hun kwartieren delen met de ongedisciplineerde Britten, waaraan zij minstens net zo'n hekel hebben als de bevolking zelf. Een Hessische officier schrijft over deze confrontatie: 'Het is vanzelfsprekend droevig voor een korps dat gewend is aan orde, discipline en stipte opvolging van bevelen, dat

Posities van Britse legereenheden in Zuidoost-Utrecht vanaf 6 januari 1795⁴⁷

Van	Tot	Nationaliteit	Generaal	Verzamelen in
Rhenen	Amerongen	Britten	Coots	Elst
Amerongen	Wijk bij Duurstede	Hessen	Von Dalwig	Leersum
Wijk bij Duurstede	Honswijk	Britten	Dundas	Driebergen

het met een ander leger moet dienen, dat deze primaire militaire deugden niet in gelijke mate hoog acht.⁴⁹

Vanaf 6 januari 1795 behoort het Kromme-Rijng gebied volledig tot de frontlinie. Die dag arriveren ook de kanonnen. In totaal 33 stuks zwaar geschut worden opgesteld op zeven verschillende plaatsen. Vanuit de rekeningen van de aannemers kennen we tenminste drie locaties aan de Lek: bij het Wijkse, Beusichemse en Culemborgse veer. Daar zijn ook eerder de batterijen aangelegd. Enkele dagen lang is het een komen en gaan van militaire eenheden over de Lek. Tussen 8 en 10 januari nemen onder andere de Ulanen uit Houten en Schalkwijk weer deel aan verkenningstochten in de Betuwe, zodat de bevolking van die twee dorpen even lucht krijgt. Een aanval van het Britse regiment uit Arnhem door de Tielerswaard, wordt echter compleet afgeslagen door de Fransen. De Britse en Hessische generaals krijgen op 10 januari vanuit Amerongen bevel om de resterende grote eenheden terug te trekken over de Lek en voor een deel zelfs al helemaal naar Amersfoort! Alleen de veerplaatsen bij Culemborg,

Beusichem en Rijswijk zullen aan de linkeroever nog door eenheden verdedigd worden. Dat zijn onder andere de Ulanen, die in Beusichem blijven. Verder zijn dan in de Betuwe alleen nog kleine detachementen.

De Wijkse stadsbestuurders proberen nog te redden wat er te redden valt. Inmiddels bivakkeren duizenden Britse soldaten in en om de stad en langs de Lek. En dat in een stad van ongeveer 1450 inwoners! Secretaris Van Schaik schrijft op eigen houtje een order aan het gerecht van Cothen dat 50 soldaten vanuit Wijk naar Cothen zullen worden verplaatst. De schout van Cothen meldt dit bij de Staten en Van Schaik wordt onmiddellijk terechtgewezen: alleen de Staten bepalen waar de soldaten verblijven. Overigens is deze terechtwijzing zeer relatief, want in feite bepalen de Britten en Hessen nu zelf waar ze bivakkeren. Er is dan ook geen houden meer aan. Secretaris Van Schaik schrijft op 10 januari 1795 dat er zo'n gebrek aan voedsel en brandstof is in de stad, dat de Engelsen bezig zijn de bomen om te hakken en men vreest dat alle boomgaarden in en rond de stad zullen worden geroid. Daarom verzoekt hij om vier wagens met hout

Soldaten plunderen een dorp (Dirk Langendijk, 1805; Atlas van Stolk Rotterdam, nr. 40461)

en turf naar Wijk te zenden. Op 11 januari laat generaal Von Walmoden vier bataljons Engelsen die nog in Culemborg zijn, ook over de Lek naar Wijk bij Duurstede komen. De dooi lijkt in te zetten en de bataljons kunnen anders met de naderende Fransen en de Lek in hun rug geen kant meer op. Opnieuw schrijft Van Schaik, zoals hij zelf zegt 'in groote haast' over de burgers die met een ondragelijke inkwartiering zijn belast. Velen hebben 25, 30 of 40 man in huis en in de gebieden buiten de stad hebben de boeren 50 à 60 man met paarden in hun huizen. Drie regimenten Engelsen bivakkeren tussen Wijk en Culemborg aan de dijk en in vele huizen staan zelfs paarden. 'Veele lieden verlaaten hunne huijzen', schrijft Van Schaik, 'en zoeken redding door de vlugt. Ieder vreest en stort traanen.' Op 13 januari verzoecken de Wijkse bestuurders om de boodschapper die hun brief bij de Staten afgeeft, terug te sturen met een wagen met kaarsen die dan nog 's avonds onder de militairen verdeeld kunnen worden. Als dat niet gebeurt vreest

het bestuur een muiterij onder het garnizoen van 6000 mannen dat in en rond de stad ligt. Verder wordt verzocht enige wagens met hout te sturen omdat daaraan een groot gebrek is. De Engelsen slopen schuren en hekken en stoken alles op.⁵⁰

Maar opnieuw spannen de Franse Ulanen in Britse dienst de kroon. Teruggekeerd van succesvolle verkenningen in de Betuwe, overvalen ze in Heemstede de huizen van Willem van Dijk en Hendrik van Wijk. Met getrokken pistool en sabel dwingen ze hen de kasten te openen en stelen ze geld en goederen. Dezelfde avond wordt het huis van Hendrik van der Schouw, onder Houten bij de Loerikse Molen, door een korps Ulanen geplunderd. Zij schieten Hendrik een kogel in de buik, waaraan hij 's nachts om twaalf uur overlijdt. Zijn zoon Nicolaas raakt gewond door een kogel naast zijn oog en zijn dochter wordt gedwongen om meer geld en goud te geven. Ze ontbloten daarbij haar borsten en dreigen die af te snijden.⁵¹

Zo vormen de dagen tussen 12 en 14 januari 1794 het dieptepunt voor de burgers van deze maandenlange plunderingen door de Engelse troepen en de Fransen in hun dienst.

Capitulatie

In de dagen na 10 januari verzamelen de Fransen steeds meer troepen tussen de Waal en de Lek. De Engelse generaals vestigen hun hoop op het weer: op 12 januari staat er al 10 cm water op het ijs van de Lek, wat de rivier weer tot een belangrijke bondgenoot zou maken. Maar de wind draait. In de nacht van 14 januari daalt het kwik opnieuw tot beneden min tien graden. De rivieren bevrozen en weer ontstaat de toegangsweg van ijs voor de Fransen. Diezelfde nacht geeft de Hannoverse generaal Von Walmoden bevel om terug te trekken achter de IJssel. Alle linies aan de Rijn en Lek moeten verlaten worden. De legers uit het Kromme-Rijngebied verzamelen zich op de Heuvelrug bij Elst, Leersum en Driebergen. In verschillende colonnes marcheren ze vervolgens via Amersfoort en Scherpenzeel naar Hattem, Doesburg, Deventer en Zutphen. Vandaar zullen ze naar Duitsland trekken, naar Hannover en Bremen. Op dat moment hebben de Utrechtse regenten hun plannen al gereed: vanuit de stad vertrekt op 15 januari een delegatie naar de Fransen onder de Lek om over de capitulatie van de provincie te onderhandelen. Dat plan lag al drie dagen klaar en was ook al besproken met de Staten Generaal in Den Haag. Wat was het geval?

Op 12 januari vergaderen de Staten van Utrecht over de nieuwe situatie en de nu toch snel naderende Fransen. Ze besluiten dat, als de Engelsen terugtrekken, zij met de Fransen willen onderhandelen over een wapenstilstand of een overgave van de provincie Utrecht op zo gunstig mogelijke voorwaarden.⁵² Op 13 januari leggen ze dat plan voor aan de Staten Generaal in Den Haag. Meldingen in eerdere publicaties dat onderhandelingen met de Fransen in het geheim werden gevoerd, zijn dus onjuist.⁵³ De Staten Generaal waren volledig op de hoogte van de voornemens van de Utrechtse Staten. Maar de verzamelde vertegenwoordigers van de provincies willen geen besluit nemen over zo'n verzoek aan de Fransen. In plaats daarvan besluit men twee vertegenwoordigers naar Pichegru te sturen om te onderhandelen over een wapenstilstand, ten minste voor de tijd dat

twee andere diplomaten nog onderhandelen in Parijs. Daar zijn al vanaf de eerste oorlogshandelingen de afgevaardigden Brantsen en Repelaar druk doende om een diplomatieke oplossing te vinden. Maar terwijl de Staten Generaal twee afgevaardigden naar generaal Pichegru sturen, trekken de Utrechtse Staten hun eigen plan. Ritmeester Bergman wordt op 15 januari, na het definitieve vertrek van de Britten uit de provincie, te paard met een trompetter vooruit gezonden om te verkennen waar de Franse generaal zich ophoudt. Een commissie bestaande uit de heren Van Wolphaartsdijk, Van Lunenburg en Van Sterkenburg rijdt achter hem aan en zal op zijn aanwijzing met de Franse generaal onderhandelen. Later die dag treffen de gecommiteerden de Franse generaal Salme in Culemborg en bieden hem een wapenstilstand aan. De generaal weigert. Vervolgens wordt hem de capitulatie aangeboden onder enkele voorwaarden. Alleen de eenvoudige voorwaarden over vrijheid van godsdienst en bescherming van de koophandel worden toegezegd. De andere voorwaarden moeten maar onderhandeld worden met de representanten van het Franse revolutionaire bewind, zo meldt generaal Salme. Met de toezegging dat de Fransen geen gevaar zullen vormen voor de burgers, keren de commissieleden terug in Utrecht en is de overgave van de provincie een feit. En daarmee capituleert in feite de hele republiek.⁵⁴

Op het moment dat de gecommiteerden terugkeren in Utrecht, hebben ze al Fransen aan deze kant van de Lek gezien, zo melden ze in hun rapporten. Ze verzoeken de Staten van Utrecht om de bestuurders van Montfoort en Amersfoort in te lichten over de capitulatie. Die van Wijk bij Duurstede en Rhenen hebben ze zelf al ingelicht op hun reis terug naar Utrecht. De generale staf van Pichegru en de vertegenwoordigers van het Franse volk reizen door naar Amsterdam en Den Haag om de bezetting compleet te maken. Op 18 januari vertrekt stadhouder Willem V met zijn gezin van het strand van Scheveningen naar Groot-Brittannië. Hij zal nooit meer terugkeren en overlijdt in 1806.

Betekenis van deze oorlog

En zo komt er een einde aan deze eerste Coalitieoorlog, die in de literatuur vaak wordt afgedaan als kort en nauwelijks van belang. Re-

Vertrek van stadhouder Willem V naar Groot-Brittannië, 18 januari 1795 (Willem Hendrik Hoogkamer, 1795; Atlas van Stolk Rotterdam, nr. 18996)

gelmatig wordt er zelfs gesteld dat de Fransen redelijk eenvoudig het land konden binnen-marcheren over de bevroren rivieren. Daarmee worden enkele maanden strijd en het grote burgerleed dat daarmee samenhang, gebagatelliseerd.

In deze vergeten oorlog vallen voor het Kromme-Rijngebied vijf periodes te herkennen, waarin de burgerij steeds meer wordt betrokken bij de oorlogshandelingen of de consequenties daarvan ondervindt. Tot augustus 1794 is de oorlog nog ver weg. Slechts een enkele eenheid is ingekwartierd en troepenbewegingen zijn vooral gericht op het gaan naar en komen van het front. Met de inrichting van het Britse hospitaal in Rhenen vanaf 8 augustus verandert dat. Honderden zieken en gewonden worden daar ondergebracht en het vervoer van personen, goederen en voedsel legt een eerste beslag op de bevolking. De lange periode tussen 3 oktober en 18 december 1794 wordt gekenmerkt door inkwartiering in het hele Kromme-Rijngebied, troepenbewegingen en groeiende

problemen met de burgerbevolking. Door het grote beslag op transport (schepen en wagens) en de behoefte aan voedsel, ontstaan de eerste tekorten onder de bevolking. Ook de misdaad groeit in de stad en de dorpen, waar de bevolking wordt geconfronteerd met honderden ingekwartierde soldaten. Tussen 18 december 1794 en 6 januari 1795 wordt vooral de vordering van wagens vanwege de transporten van de Engelsen en de bevroren rivieren een groot probleem. Tussen 6 en 16 januari 1795 verandert het platteland van Kromme-Rijngebied tenslotte in een verwoeste frontlinie en wordt de bevolking volledig geruïneerd. We kunnen ons waarschijnlijk geen voorstelling maken van de deplorabele toestand van het Kromme-Rijngebied nadat de soldaten in de nacht van 15 januari zijn weggetrokken naar Amersfoort. De betekenis van deze oorlog lijkt duidelijk. Het is de laatste ademtocht van een regering van de stadhouder en zijn regenten. In januari 1795 begint een periode die we kennen als de 'Bataafse omwenteling'. De stadhouder is afgezet

en in elke stad en elk dorp wordt een nieuw bestuur gekozen door alle volwassen mannelijke inwoners (behalve degenen die geen bezit hebben). Tussen 1795 en 1798 worden verschillende democratische processen in gang gezet, die de basis vormen van ons moderne Nederland. Feodale overblijfselen, zoals het leenrecht, worden afgeschaft. Katholieken en protestanten krijgen dezelfde rechten. Bestuurders van de stad en de dorpen worden voortaan gekozen door de (mannelijke) ingezetenen. De autonomie van de provincies of gewesten zou in 1798 helemaal worden afgeschaft. Voor de Franse legers en de representanten van het Franse volk was het brengen van de revolutie één van de belangrijkste redenen voor de verovering van de Nederlanden. In Utrecht en de hele republiek werd het Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap van de Franse Revolutie ingevoerd en toegejuicht. En ook in het Kromme-Rijngebied. Over deze periode in de Utrechtse geschiedenis is op andere plaatsen al uitvoerig gepubliceerd.⁵⁵ Maar ondanks de ingrijpende bestuurlijke veranderingen, gaat heel veel gewoon zijn oude, vertrouwde gang en herneemt het normale

leven na de verwoestende oorlog zijn weg. De provisioneel representanten, de eerste gekozen vertegenwoordigers van de dorpen en steden, zorgen bijvoorbeeld dat de uitgeputte provinciekas weer wordt gevuld: de belastingen die al eeuwen geheven zijn, blijven gewoon in stand en hiervoor gelden ook de oude 'deadlines'. Op vrijdag 20 februari 1795 melden de schouten van verschillende gerechten dat zij normaal voor 1 maart het verschuldigde hoorn- en boomgaardgeld en de belasting op de henneplanderijen zouden moeten innen. Maar dat kunnen ze niet vanwege de schade die de inkwartiering hen heeft gebracht. De volgende dag besluiten de provisioneel representanten dat een maand uitstel voldoende is en de belastingen voor 1 april geïnd en opgebracht moet zijn. Schouten die daar niet aan voldoen, verliezen hun gadergeld (provisie).⁵⁶ Ook in deze maanden van bestuurlijke wijzigingen worden de wonden nog gelikt en de balans opgemaakt van de oorlog. In Dwarsdijk bedragen de kosten van doortrekkende Hessen en Britten nog altijd 97 gulden, zo blijkt uit een opgave van het nieuwe dorpsbestuur in februari.⁵⁷ Uit plaatselijke archieven in andere delen van de provincie weten we dat de Britten vanuit het Noord-Duitse Bremen tot in 1796 declaraties accepteren. Maar tegelijkertijd is het bekend dat dorpschouten die tot aan de Raad van State vechten voor hun betalingen, lang niet altijd betaald krijgen.⁵⁸

Het grote materiële en financiële leed van de oorlog zou met de intocht van de Fransen voorbij moeten zijn. Immers, één van de artikelen van het capitulatieverdrag waarborgt de bezittingen en de koophandel van de inwoners van de provincie. Maar al vrijwel direct blijkt het tegendeel waar te zijn. De Fransen vorderen enorme hoeveelheden brood en vleeskoeien voor hun legers. Betalingen worden gedaan in de vorm van 'assignaten', papieren schuldbekentissen die weliswaar de vorm van geld hebben, maar waarvoor geen koers geldt. Burgers kunnen de assignaten dan ook onderling niet als geld gebruiken en de leveranties aan de Fransen worden dus eigenlijk niet vergoed.⁵⁹ Ook de inkwartieringen gaan gewoon door. De Franse soldaten van de divisie Salme, die vanaf

Franse revolutionaire soldaat zoals deze vanaf 16 januari de provincie binnentrok (gravure H. Bellange, uit: P.-M. Laurent de L'Ardeche, *Histoire de Napoleon*, 1843)

16 januari de provincie binnentrekken, worden allereerst ingekwartierd in de stad Utrecht en de omgeving van Jutphaas, Maarssen en Maarsseveen. Maar op 7 februari blijkt er in Wijk bij Duurstede al een groot detachement cavalerie te verblijven, waarvoor de nieuwe Utrechtse gedeputeerden van de 'provisionele representanten' 5.000 pond hooi bestellen. De stad Rhenen klaagt op 17 februari over de leveranties van brood die aan de Franse troepen gedaan moeten worden, die de failliete stad niet kan dragen. Het nieuw gekozen stadsbestuur wordt ondersteund met 1.000 gulden. In juni 1795 krijgt de nieuwe 'municipaliteit van Houten' en de gerechten die daartoe behoren ('t Goy, Schalkwijk, Wulven, Honswijk, Tull en 't Waal) opdracht om zich klaar te maken voor Franse inkwartiering. En zo

gaat het maar door.⁶⁰

Daarmee kunnen we de droevige conclusie trekken dat het lijden van de inwoners van het Kromme-Rijngebied ook na januari 1795 nog wel even is doorgegaan. Na de roverijen van de Britten en vooral ook de Franse eenheden in hun dienst, de hospitalen en inkwartieringen hadden die plaats gemaakt voor bezetting door de Franse legers. Deze leken zich redelijk te gedragen, maar ze vorderen minstens zoveel onderhoud en ze zouden nog wel even blijven. Zonder voorraden of bezittingen, met vernielde huizen, maar óók met nieuwe, gekozen vertegenwoordigers in het provinciebestuur, konden de bewoners van het Kromme-Rijngebied zich dus opmaken voor de laatste paar jaar van de achttiende eeuw.

Literatuur

De volgende historische literatuur geeft een geëngageerd en/of goed gedocumenteerd verslag van de oorlog van 1794/1795:

- > C. van der Aa, *Geschiedenis van den Jongst-geëindigden Oorlog*, deel 2, Amsterdam, 1803.
- > R. Brown, *Impartial Journal of a Detachment of a Brigade of Foot Guards*, Londen, 1795.
- > C.M. Moorrees en P.J. Vermeulen, *Groot Plakkaatboek 's Lands van Utrecht*, (Eerste deel), 1856, Utrecht, 538.
- > H.P.R. von Porbeck, *Kritische Geschichte welche die Englisch-com-*

binierter Armeen zur Vertheidigung von Holland in den Jahren 1794 und 1795 ausgeführt hat (deel I en II), Braunschweig, 1802-1804.

- > C. Rogge, *Tafereel van de Geschiedenis der Jongste Omwenteling in de Vereenigde Nederlanden*, Amsterdam, 1796.
 - > F.H.A. Sabron, *De oorlog van 1794-95 op het grondgebied van de Republiek der Vereenigde Nederlanden* (deel I en II), Breda, 1892-1893.
- In de moderne Nederlandse literatuur is deze oorlog sterk onderbelicht gebleven. Artikelen en boeken beginnen meestal met de verovering door de

Fransen en beschrijven de daaropvolgende omwenteling. Enkele verwijzingen zijn te vinden in:

- > R. van der Eerden e.a. (red.), *Jaarboek Oud-Utrecht*, 2011, 140-187 (diverse auteurs) en de bijbehorende literatuur.
- > F. Vogelzang, 'Rhenen in de Bataafse Tijd, 1794-1806', in: Bultje-Van Dillen, Lidy (red.), *Geschiedenis van Rhenen*, Utrecht, 2008, 278-279.
- > R.E. de Bruin, 'Patriotten en Or-gangisten', in: *Geschiedenis van de provincie Utrecht vanaf 1780*, Utrecht, 1997, 83-84.

Noten

- 1 Behalve waar anders is vermeld, zijn de algemene staatkundige, militaire en politieke gegevens in dit artikel ontleend aan het standaardwerk over deze oorlog: F.H.A. Sabron, *De oorlog van 1794-95 op het grondgebied van de Republiek der Vereenigde Nederlanden*, deel I en II, Breda, 1892-1893.
- 2 Regionaal Historisch Centrum Zuidoost-Utrecht (RHCZOU), Stadsbestuur Wijk bij Duurstede, 1300-1810 (1), 51EE (21 en 27 juli 1794 en 10 augustus 1794).
- 3 Het Utrechts Archief (HUA), Staten van Utrecht, 265-191 (24 juli 1794).
- 4 Idem, 265-191 (5 augustus 1794).
- 5 RHCZOU, Stadsbestuur WbD (1),

51EE, fo. 553 (28 april 1794) en fo. 561 (22 september 1794).

- 6 HUA, Staten van Utrecht, 265-191 (10 juli 1794).
- 7 Waar in dit artikel wordt gesproken van de Rijn, wordt meestal Nederrijn bedoeld. We gebruiken de terminologie van de waterwegen zoals die in de achttiende eeuw gebruikelijk was. Toen was er alleen sprake van de Rijn.
- 8 HUA, Staten van Utrecht, 265-191 (11 en 25 juli 1794); RHCZOU, Stadsbestuur WbD (1), 51EE, fo. 558 (4 augustus 1794).
- 9 HUA, Staten van Utrecht, 265-191 (25 mei 1794). De totale sterkte van het regiment Oranje Friesland was op 1 juli

1794 470 man, incl. officieren, zie Sabron, 1881, 27. Met een verdeling van het regiment over Amersfoort, Utrecht, Rhenen en Wijk bij Duurstede, zal er in de laatste twee steden niet meer dan 100 man elk ingekwartierd zijn.

- 10 HUA, Staten van Utrecht, 265-191 (31 juli 1794).
- 11 Een compleet relaas over dit Engelse hospitaal in Rhenen tot 8 december 1794 (uitsluitend gebaseerd op stadsbronnen) is te vinden in H.P. Deys, 'Het Koningshuis als Militair Hospitaal', in: *Oud Rhenen*, 1990, nr. 3, 20 e.v..
- 12 HUA, Staten van Utrecht, 265-191 (15 juli 1794).
- 13 Idem (5 augustus 1794).

- 14** HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (7 oktober 1794).
- 15** HUA, Staten van Utrecht, 265-193 (5 december 1794).
- 16** Idem (19 december 1794).
- 17** De naam van de Hessische generaal Georg Ludwig von Dalwig (1762-1832) wordt op verschillende manieren geschreven, onder andere als Dallwig en Dalwigk. We kiezen er hier voor de spelling uit de jongste literatuur aan te houden: Von Dalwig.
- 18** RHCZOU, Stadsbestuur WbD (1), 51EE (3, 4 en 10 oktober 1794) en HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (4 en 5 oktober 1794).
- 19** RHCZOU, Stadsbestuur WbD (1), 51EE (6 oktober 1794) en HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (5 en 7 oktober 1794).
- 20** Sabron I, 1892, 120, noot 1.
- 21** HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (5 oktober 1794).
- 22** Idem (10 en 11 oktober 1794).
- 23** Idem (1 november 1794).
- 24** Idem (6 oktober 1794) en Sabron II, 1893, 52.
- 25** HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (8 en 10 oktober 1794). Voor zover bekend bivakkeerden de Ulanen vanaf dat moment in Houten en Schalkwijk. Gek genoeg staan ze op de officiële lijsten van december 1794 onder Nijkerk en Hattem ingekwartierd (Sabron II, 1893, bijlage 6). We zullen zien dat tenminste één detachement van de Ulanen op dat moment in het Kromme-Rijng gebied verbleef en daar behoorlijk huis hield. De oorzaak van deze verwarring is mij niet bekend.
- 26** RHCZOU, Stadsbestuur WbD (1), 55EE (8 oktober 1794); HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (21 november 1794).
- 27** HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (1 november 1794).
- 28** Idem, 234-190 (3 december 1794); idem, 265-193 (5 december 1794).
- 29** Idem, 265-192 (14 oktober 1794, 7 november 1794); idem, 265-193 (13 december 1794).
- 30** R. Brown, *Impartial Journal*, Londen, 1795, 103-104.
- 31** HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (14 november 1794). De notulen maken melding van de opdracht aan de schouten. De opgave van inkwartiering is te vinden in de bijlagen die zijn ingebonden bij deze notulen.
- 32** HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (10 en 11 november 1794).
- 33** Idem, 265-192 (28 november 1794); idem, 265-193 (2 en 12 december 1794).
- 34** Idem, 265-192 (1, 7 en 11 november 1794).
- 35** RHCZOU, Stadsbestuur WbD (1), 52M (24 november 1794);
- 36** J. J. Graham, *Memoir of general Graham*, Edinburgh, 1862, 204-205.
- 37** HUA, Staten van Utrecht, 265-192, 265-192 (18 november 1794).
- 38** Idem, 265-192 (25 november 1794); idem, 265-193 (9 en 12 december 1794).
- 39** HUA, Staten van Utrecht, 265-193 (19 en 21 december 1794); C.M. Moorrees en P.J. Vermeulen, *Groot Plakkaatboek 's Lands van Utrecht*, (Eerste deel), 1856, Utrecht, 538.
- 40** Brown, 1795, 212.
- 41** HUA, Staten van Utrecht, 265-193 (18, 20 en 23 december 1794).
- 42** Idem, 265-192 (28 november 1794); idem, 265-193 (15, 16, 21, 24 en 26 december 1794).
- 43** Sabron, II, 1893, 153 noot 1.
- 44** HUA, Staten van Utrecht, 265-193 (27 december 1794).
- 45** Idem, 265-193 (1, 5 en 6 januari 1794).
- 46** Idem, 265-193 (2 januari 1794).
- 47** Sabron, II, 1893, 187. Porbeck II, 1804, 237 en 297.
- 48** HUA, Staten van Utrecht, 265-192 (21 december 1794)
- 49** Porbeck II, 1804, 249-250.
- 50** HUA, Staten van Utrecht, 265-193 (9-13 januari 1795).
- 51** Idem, 265-193 (14 januari 1795).
- 52** Vreemd genoeg is van deze bespreking in de Utrechtse stukken niets te vinden. We kennen de inhoud van het besluit slechts uit secundaire bronnen en referentie aan de vergadering uit de stukken van 15 januari en de opdracht aan de commissie. Een overzicht van deze ontwikkelingen is bijvoorbeeld wel te vinden in C. Rogge, *Tafereel van de Geschiedenis der Jongste Omwenteling in de Vereenigde Nederlanden*, Amsterdam, 1796, 205-211 en C. van der Aa, *Geschiedenis van den Jongst-geëindigden Oorlog*, deel 2, Amsterdam, 1803, 308 e.v.. Rogge lijkt overigens de belangrijkste bron te zijn, waar Van der Aa en Sabron mede uit hebben geput.
- 53** Zie bijvoorbeeld R.E. de Bruin, 'Patriotten en Organgisten', in: *Geschiedenis van de provincie Utrecht vanaf 1780*, Utrecht, 1997, 83-84.
- 54** HUA, Staten van Utrecht, 265-193 (15 en 16 januari 1795). Opmerkelijk genoeg worden in alle achttiende- en negentiende-eeuwse gedrukte bronnen andere gecommiteerden genoemd: De Perponcher, Van Lynden en Van Westrenen. Een Nederlandstalige samenvatting van de dertien artikelen van de capitulatie biedt Rogge, 1796, 208-211. De originele tekst is onder andere te vinden in Moorrees en Vermeulen, 1856, 22.
- 55** Zie onder andere de literatuur hiervoor genoemd. Daarnaast is interessant voor ons gebied: K. van Schaik, 'De Bataafse omwenteling in Houten en 't Goy', *Het Kromme-Rijng gebied*, 29-4 (1995), 84-104.
- 56** HUA, Staten van Utrecht, 1056-1 (20 februari 1795) en in de bijlage de publicatie van 21 februari 1795.
- 57** RHCZOU, Gerechtsbestuur Dwarsdijk of Nijendijk, 1701-1811 (27), 51 (februari 1795).
- 58** Archief Eemland, Stadsarchief Amersfoort, 1681; Gemeentearchief Soest, Notulen gerecht, 19.
- 59** Wel vinden er regelmatig voorstellen plaats en overleggen de (provisi-onele) representanten veelvuldig met de andere gewesten en vooral Holland over de koers en de wijze van afrekening van de assignaten. Op 27 februari worden ze door de Generale Staten gemaand snel besluiten te nemen hieromtrent (HUA, Staten van Utrecht, 1064). Bij de notulen van 23 maart (HUA, Staten van Utrecht, 1056-3) zijn bijvoorbeeld ook een rapport en een besluit ingebonden, maar de datering daarvan ontbreekt. In de besluiten is te lezen dat een koers van negen stuivers per assignaat voor een 'vivre' of maaltijd wordt berekend en dat de dorpingen die bij het revolutionair comité in het dorp kunnen inleveren.
- 60** HUA, Staten van Utrecht, 1056-1 (23 februari 1795); idem, 1071-1 (7 en 17 februari 1795); RHCZOU, Gerechtsbestuur Houten en 't Goy, 1666-1810 (103), 51 (1 juni 1795).